

**INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA INSON HISSIYOTLARIGA OID
METAFORALARNING MAYDONI****Turayeva Gulnigor Zokirovna***Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti***Sadullayeva Nilufar Azimovna***O‘zbekiston Milliy universiteti, f.f.d., professor***ANNOTATSIYA**

Mazkur maqolada inson hissiyotlarini ifodalashda qo‘llaniladigan kontseptual metaforalar tizimi kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda hissiyotlar jismoniy jarayonlar, harakat, tabiat hodisalari, vertikal makon, biologik va ijtimoiy tajribalar orqali qanday metaforik ifodalanishi yoritilgan. Xususan, “portlash”, “yo‘l”, “yong‘in”, “chuqurlik” kabi manba sohalari orqali hissiy tajribaning kontseptual modellashirilishi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, metaforalar nafaqat stilistik vosita, balki inson tafakkuri va hissiy idrokining muhim kognitiv mexanizmi hisoblanadi. Ushbu yondashuv tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda metafora faqat badiiy ifoda vositasi sifatida emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Kognitiv tilshunoslik vakillari, xususan, George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ishlab chiqilgan kontseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni, ayniqsa hissiyotlarni, aniq va sezgi orqali idrok etiladigan tajribalar asosida anglaydi. Inson hissiyotlari murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalash qiyin. Shu sababli til egasi hissiy holatlarni tushuntirishda jismoniy jarayonlar, harakat, makon, tabiat hodisalari va ijtimoiy tajribaga murojaat qiladi. Masalan, “g‘azab portladi”, “muhabbat yo‘lida adashdim” yoki “qayg‘u yuragimda muzlab qoldi” kabi ifodalar hissiyotlarning bevosita emas, balki metaforik idrok orqali ifodalanishini ko‘rsatadi. Ushbu maqolaning maqsadi — inson hissiyotlariga oid metaforalarni tahlil qilish, ularning kontseptual asoslarini aniqlash hamda turli metafora turlarining kognitiv va semantik xususiyatlarini yoritishdan iborat.

ASOSIY QISM

Metafora qadimdan adabiy til vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa-da, zamonaviy lingvistikada u inson tafakkuri va tili orasidagi chuqur aloqalarni ochib beruvchi kognitiv hodisa sifatida talqin qilinmoqda. Aristotel metaforani tilning bezagi deb qaragan bo‘lsa, 20-asr oxirlariga

kelib Lakoff va Jonsoning “Metaphors We Live By” (1980) asarida metaforaning yangi talqini paydo bo‘ldi. Unga ko‘ra, metafora bu faqatgina estetik vosita emas, balki inson tafakkuri, dunyoni idrok etish va konseptual tasniflash jarayonlarining ajralmas qismi hisoblanadi.

Metaforalar ko‘p hollarda tajribaga asoslangan konseptual xaritalar orqali yuzaga chiqadi. Masalan, “hayot yo‘lga o‘xshaydi” degan metafora inson tajribasidagi harakat konseptini hayotga tatbiq etadi. Bu esa kognitiv jarayonlarda metaforaning asosiy rol o‘ynashini isbotlaydi. Kognitiv tilshunoslik inson aqli va tili o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi. Bu yo‘nalish til vositalari orqali inson ongidagi konseptual tuzilmalarni tahlil qilishni maqsad qiladi. Hissiyotlar bu jarayonda alohida o‘ringa ega, chunki ular til orqali ifodalanadi, tushuniladi va boshqariladi. Kognitiv tilshunoslikka ko‘ra, hissiyotlar abstrakt tushunchalar bo‘lib, ular ko‘pincha metaforalar orqali ifodalanadi. Masalan, “g‘azabdan portlab ketay dedim” degan ibora, hissiyot – issiqlik metaforasining mahsulidir. Bunday metaforik ifodalar yordamida insonlar murakkab hissiy holatlarni oddiyroq va aniqroq anglash imkoniga ega bo‘ladilar.

Inson hissiyotlariga oid metaforalar ko‘pincha universal bo‘lib, turli madaniyatlarda uchraydi. Lakoff va Kovecses kabi olimlar g‘azab, muhabbat, qo‘rquv kabi hissiyotlarning metaforik tuzilmalari ustida tadqiqotlar olib borishgan. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, g‘azab “qozonda qaynayotgan suyuqlik” bilan taqqoslanadi, muhabbat esa “sayohat” metaforasi orqali ifodalanadi.

Bu metaforalar zamirida inson tanasi va tajribasi yotadi. Masalan, g‘azablanayotgan odamning yuzida issiqlik seziladi, bu esa “ichimda qaynayapti” degan metaforaning asosini tashkil qiladi. Shuningdek, sevgini sayohatga o‘xshatish ham mantiqan asoslanadi, chunki munosabatlar davomida bosqichma-bosqich rivojlanish kuzatiladi: boshlanish (yo‘lga chiqish), qiyinchiliklar (yo‘lda to‘siqlar), va yakun (yo‘lning oxiri). Bu yondashuv shuni ko‘rsatadiki, metaforalar inson hissiyotlarini faqat ifodalash emas, balki tushunish va boshqarishda ham asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, tilshunoslikda metaforalarning roli faqat leksik darajada emas, balki semantik va kognitiv darajada ham o‘rganilishi zarur. Kognitiv tilshunoslik va metafora nazariyasi bugungi kunda tilshunoslikning eng ilg‘or yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Inson tafakkurining til orqali namoyon bo‘lishi, xususan hissiyotlarga oid metaforalar orqali ifodalanishi, tilni o‘rganish, tarjima qilish, til o‘qitish va madaniy tadqiqotlarda keng qo‘llanilmoqda. Metaforalarning inson ongi va tajribasi bilan bog‘liqligi, ularni tilshunoslikda chuqurroq o‘rganishni taqozo qiladi. Kognitiv tilshunoslikda inson hissiyotlari ko‘pincha konseptual metaforalar yordamida ifodalanadi. Lakoff va Kovecses (1980-yillar) tomonidan taklif etilgan metafora nazariyasiga

ko‘ra, inson hissiyotlari odatda boshqa sohalar (harakat, fizika, konteyner, tabiat) orqali tushuntiriladi. Quyida ularning asosiy turlari keltiriladi.

1. Konteyner (idish) metaforalari . Bu turdagi metaforalarda hissiyotlar ichkarida joylashgan modda kabi tasvirlanadi. Inson tanasi – konteyner, hissiyotlar – ichkaridagi energiya yoki suyuqlik: “Ichimdan g‘azab toshmoqda.”, “Ko‘nglim to‘ldi.” Bu metafora shakli hissiyotlarning ichki dunyoda to‘planuvchi, bosim orttiruvchi holatini tasvirlash uchun ishlatiladi.

2. Fizik kuch va harorat metaforalari. Bu metaforalar hissiy holatlarni fizika qonunlari asosida ifodalaydi. Ayniqsa, g‘azab, muhabbat, qo‘rquv kabi kuchli hissiyotlar fizikaviy ta’sir sifatida anglanadi. “G‘azabdan portlab ketay dedim.”, “Uning muhabbati yuragimni eritdi.”, “Qo‘rquvdan qotib qoldim.”

Bu yerda “portlash”, “erish”, “qotish” kabi fe’llar hissiy tajribaning kuchli jismoniy ta’sir bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

3. Yo‘l yoki harakat metaforalari. Bu turdagi metaforalarda hissiyotlar harakat, yo‘l yurish, yo‘nalish bilan ifodalanadi: “Muhabbat yo‘lida adashdim.”, “Qo‘rquv uni orqaga tortdi.”, “G‘azab unga yo‘l ko‘rsatdi.” Bu metaforalar inson hissiyotlarining ong va xatti-harakatlarga qanday yo‘naltiruvchi kuchga ega ekanligini tasvirlaydi.

4. Tabiat hodisalari asosidagi metaforalar. Hissiyotlar ko‘pincha ob-havo yoki tabiiy hodisalar (yomg‘ir, shamol, yong‘in) orqali ifodalanadi: “Muhabbat ko‘nglimda chaqmoqdek paydo bo‘ldi.”, “G‘azab yong‘inidek tutashdi.”, “Qayg‘u yuragimda muzlab qoldi.” Bu metaforalarda hissiyotlar nazorat qilib bo‘lmaydigan, to‘satdan yuzaga keluvchi hodisalarga o‘xshatiladi.

5. Balandlik va chuqurlik metaforalari. Bunday metaforalarda hissiyotlar joy, holat orqali vertikal o‘qda tasvirlanadi: “Xursandligim osmonga chiqdi.”, “Ko‘nglim tubiga g‘am cho‘kdi.”, “U yuksak hayajon ichida edi.” Bu metafora shakli hissiyot darajasining kuchayishi yoki susayishini tasvirlashga xizmat qiladi.

6. Biologik/metafizik metaforalar. Bu metaforalar hissiyotlarni hayotiylik, mavjudlik, o‘lim kabi tushunchalar bilan bog‘laydi: “Muhabbat meni tiriltirdi.”, “Qayg‘udan o‘zimni o‘likdek his qildim.”, “Xavotir yuragimni o‘ldirmoqda.” Bunday metaforalar hissiyotlarni hayot-mamot bilan bog‘liq chuqur konseptual tizimda aks ettiradi.

7. Ijtimoiy va madaniy metaforalar. Ba’zi hissiyotlar ijtimoiy muhitda shakllanadigan tushunchalar asosida ifodalanadi: “G‘urur meni baland ko‘tardi.”, “Sharmandalik yuzimga qoplondak yopishdi.”, “Xursandchilik bayramidek keldi.” Bu turdagi metaforalar hissiyotlarning madaniy kontekstda qanday idrok etilishini ifodalaydi.

Kognitiv metafora nazariyasiga (Lakoff, Johnson, Kovecses) ko‘ra, hissiyotlar inson tajribasining asosiy qismini tashkil etadi va ular ko‘pincha boshqa, aniq va konkret sohalar orqali ifodalanadi.

Metaforalar inson hissiyotlarini ifodalashda nafaqat estetik vosita, balki kognitiv anglash mexanizmi sifatida ishlaydi. Turli hissiyotlar tilda o‘ziga xos metafora turlari orqali ifodalanadi. Ushbu dissertatsiyada ko‘rib chiqilgan 10 dan ortiq metafora turi shuni ko‘rsatadiki, har bir hissiyot o‘z konseptual modeliga ega va u madaniy, jismoniy, ijtimoiy tajriba asosida shakllanadi. Bunday yondashuv tilshunoslik, psixologiya, tarjima, madaniyatshunoslik kabi sohalar uchun muhim amaliy ahamiyatga ega.

Kontseptual metafora — bu bir tushunchani (maqsad soha) boshqa tushuncha (manba soha) orqali ifodalashga asoslangan semantik modeldir.

Bunday model orqali hissiyotlar aniq, jismoniy tajriba asosida tushuntiriladi.

XULOSA

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, hissiyot metaforalari inson tafakkurining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular abstrakt tushunchalarni anglashda muhim vosita vazifasini bajaradi. Turli metaforik modellar inson hissiyotlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi va til orqali ularning ifodalanishini boyitadi. Shu sababli, hissiyot metaforalarini o‘rganish nafaqat lingvistik, balki kognitiv va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Zoltán Kövecses. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge University Press.
2. George Lakoff, Mark Johnson. Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
3. Cognitive Linguistics bo‘yicha ilmiy manbalar.